УДК 398.2

Р.Ф. Мәрданов

ГЫЙЛЕМ БӘЙГЕСЕНӘ БАГЫШЛАНГАН ӘСӘР: «ДАСТАНЕ ҖАЙӘ»

Представленная статья посвящена древнему эпическому произведению «Дастани джайэ», сокращенный и изменённый вариант которого впоследствии стал известен под названием «Малика китабы» (Книга о Малике). Дастан основан на древневосточном сюжете о мудрой деве, всемирно известной под именем Турандот.

Ключевые слова: «Дастани джайэ», Турандот, эпос, рукопись.

Татарлар арасында «Мәликә китабы» исемендәге мәшһүр китапчык булуы мәгълүм. Аның кульязма күчермәләре күп таралган, 1846 елдан башлап, XX гасыр башына хәтле дистәдән артык басмасы дөнья күргән. Археографик экспедицияләрдә «Мәликә китабы»ның язма һәм басма нөсхәләре еш очрый. Кульязмалары, күбесенчә, XIX гасырга караса да, XVIII гасыр ахырына нисбәтлеләре дә фәнгә мәгълүм [Дмитриева, с. 468–469]. Эчтәлеге басма «Мәликә китабы»на туры килә торган кульязмаларның Татарстан Милли китапханәсендәге иң әүвәлгесе («706 т» шифрлы) XIX гасыр уртасына нисбәтле.

Халкыбызның кульязма мирасы шулкадәр бай ки, кызыклы ядкәрләр һаман табылып, елдан-ел ачыкланып тора. Татарстан Милли китапханәсенең Кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге мөдире Айрат Заһидуллин белән китапханә хезмәткәре Ирек Заһидуллин тарафыннан 2016 елның җәендә Арча районы авылларына оештырылган археографик экспедиция вакытында табылган XVII гасыр кульязмаларының берсе игътибарыбызны аеруча җәлеп итте. Арча районының Югары Пошалым авылында яшәүче Нургали Зарипов тапшырган кульязма җыентыкта «Мәликә китабы»ның борынгырак бер варианты теркәлгән булуын ачыкладык. Кульязмада аның исеме «Дастане җайә» дип күрсәтелгән. Дастан дигән сүз үзе үк борынгы дәвер әсәрләренә хас булуы белән үзенчәлекле. Мәсәлән, Җөмҗөмә дастаны, Кисекбаш дастаны, Аксак Тимер дастаны, Түләк-Сусылу дастаны, Идегәй дастаны һ.б.

Милли китапханәдә «2221т» шифры белән саклана торган «Дастане җайә» тексты теркәлгән кульязма җыентык барлыгы 58 кәгазьдән тора. Зурлыгы 15×19 см үлчәмле кәгазьләрнең берничә төрле су билгеләренә (филиграньнәренә) караганда, алар 1655–1671 елларда Голландиядә эшләнгән булса кирәк. Димәк, бу кульязманы XVII гасырның соңгы чирегендә язылган дип билгеләп була. Җыентыкта «Дастане җайә»дән тыш, намаз-гыйбадәткә һәм дин

нигезләренә багышланган татарча, гарәпчә текстлар урын алган. Кулъязманың сакланышы уртачадан түбән, чөнки шактый кәгазьләре дефектлы, табигый таушалу-тузу белән бергә, язу карасы үтәли тишкәнлектән битләре тетелгән.

Дастан тексты моңа хәтле тулы хәлендә билгесез булып, «Дастане җайә» дигән атамасы да мәгълүм түгел иде. Әлеге текстның сюжетына охшаш башка чәчмә һәм шигъри әсәрләр әдәбият тарихында мәгълүм, ә кыскартылган варианты «Мәликә китабы» буларак танылган. Һәрхәлдә, бу дастанның тексты бөтен килеш очраганы һәм өйрәнелеп, матбугатта чыгарылганы булмады.

Әсәр исемендәге «җайә» дигән сүз текстта бер мәртәбә дә кабатланмаган. Ләкин дастанның эчтәлегенә күрә аның мәгънәсен фаразларга мөмкин. Фарсы телендәге «җай» сүзе – «урын», гарәп телендәге «җәәә» сүзе «килү, кайту, башкару» кебек мәгънәләргә ия. Шунлыктан, әсәрнең исемендәге «җайә» сүзен «урнашу, җәмгыятьтәге урынга (дәрәҗәгә) ирешү-кайту» күздә тотылган дип аңлатырга мөмкин. Бәлки бу атамадагы «җайә» сүзендә берәр хәрефе (мәсәлән «р») төшеп калгандыр, һәм ул «җария» дип языласы булгандыр дип тә гөманлап була. Әмма «җария» сүзе, гадәттә, хезмәтче кыз, кол кыз дигән мәгънәләрдә йөргәнгә күрә, аның әсәрдәге патша кызына карата кулланылган булуы бик шикле. Шулай ук «җайә» сүзе язылышында нindидер хәреф төшеп калган булса, күчерүче яки кулъязманы укучылар тарафыннан ул өстәлгән һәм төзәтелгән булыр иде. Әсәрнең төп текстына өстәмә һәм төзәтмәләр кертелгән булуы шундый нәтиҗәгә этәрә.

Татарстан Милли китапханәсе тарафыннан нәшер ителә торган «Татар археографиясе» сериясенең 10 нчы китабында «Мәликә китабы»на охшаш сюжетлы «Кыз хикәяте» исемле күләмле шигъри кыйсса тексты дөнья күрде. Аның XVI гасырның беренче яртысында иҗат ителгән нәзыйрә әсәр булганын ачыклап, авторы шагыйрь Мөхәммәдъяр булуы ихтимал дигән фаразыбызны белдергән идек [Кыз хикәяте]. «Кыз хикәяте» турындагы күләмле мәкалә «Татар әдәбияты тарихы» күптомлыгының соңгы басмасында да урын алды [Татар әдәбияты..., б. 123–139]. Әлеге хикәят Алтын Урда дәверендә – 1382 елда Ибраһим исемле шагыйрь иҗат иткән әсәрне үстереп, нәзыйрә рәвешендә язылган. «Дастане җайә»нең дә эчтәлеге Ибраһим әсәренә һәм «Кыз хикәяте»нә шактый якын. Бигрәк тә, дастанның башлам һәм бетем өлешләре шигъри текстларга аваздаш. Ә басма «Мәликә китабы» текстларында ул урыннар кыскача хикәяләнгән. Ә менә, дастанның сорау һәм җаваплардан торган үзәк өлеше басма «Мәликә китабы» текстларына якынрак.

«Дастане җайә» эчтәлегенең Ибраһим әсәре һәм «Кыз хикәяте»нә якын булуына карап, аларның кайсысы алданрак иҗат ителеп, кайсысы аның үрнәгендә язылган икән дигән сорау туа. Әлбәттә, бу сораугa җавап табу

шактый читен. «Дастане җайә»дә кызның сораулары 130 булып, Ибраһим әсәрендә 33 һәм «Кыз хикәяте»ндә 21 генә сорау бирелүенә карап фикер йөрткәндә, дастан тексты соңгырактыр дип фаразлау мантыйкка яраклы кебек. Әмма, шигъри әсәрләрдә сюжетның авторлар ихтыярынча кыскартылган булуы да мөмкин бит. Әйткәнебезчә, бу катлаулы мәсьәләгә җиңел генә җавап табу бик кыен. Ләкин, шуңа карамастан, Ибраһим әсәре белән дастанның әүвәлгерәк чыганакка нигезләнеп, Алтын Урда дәверендә, төгәлрәге XIV гасырда иҗат ителгән булуы мөмкин. Дастанның теле Рабгузи тарафыннан XIV гасыр башында иҗат ителгән «Кыйсасел-әнбийа» әсәренә шактый якын булуы да бу фикерне куәтли.

Дастанның XVII гасыр кулъязмасында сакланып, безнең көннәргәчә килеп ирешүе бик мөһим. Бу факт – әлеге әсәрнең борынгырак чорда иҗат ителгәнлегенә бер дәлил. Аның XVII гасыр күчермәсендә саклану факты, «Мәликә китабы» XIX гасырда иҗат ителгән әсәр дип, фәндә урнашкан фикернең [Гайнуллин, б. 20; Хафизов, б. 22] дә ялгыш булуын ачык раслый. Андый карашның дөрес түгеллеге турында «Дастане җайә» кулъязмасы табылганчы ук, «Мәликә китабы»ның XVIII гасыр күчермәләре дә сакланганын әйтеп, аңлатып язган идек [Кыз хикәяте, б. 141].

«Дастане җайә»нең XVII гасырдан да элеккерәк күчермәсе булу-булмау ихтималына килгәндә, татар археографиясенә хас гомуми бер күренешне искә алырга кирәк. Татар кулъязма истәлекләренең XVIII гасырдан борынгырак чорларда иҗат ителгәннәре иҗтимагый, тарихи һәм табигый сәбәпләр (сугышлар, көчләп чукындыру, тузу, таушалу, янып юкка чыгу, дингә каршы көрәш, башка төрле бәлаләр) аркасында аз сакланып калган. XVI–XVII гасырларда иҗат ителгән әсәрләр аеруча сирәк нөсхәдә генә очрый. Әүвәлрәк язылган «Кыйссаи Йосыф» поэмасының да йөзләгән күчермәләре арасында XVII гасырга караганнары санаулы гына, барысы да диярлек XVIII һәм XIX гасырлардагы кулъязмаларда сакланган. Менә бу хәлгә бәйле рәвештә, галимнәр иске язма ядкәрләрнең иҗат ителү чорын билгеләгәндә, даталары күрсәтелгән кулъязма күчермәләренә нигезләнеп, кайбер әсәрләрнең язылу вакытын ялгыш билгелиләр.

Казан федераль университетының Н.И. Лобачевский исем. Фәнни китапханәсендә «Дастане җайә»нең тулы булмаган күчермәсе саклана. Ул XIX гасыр башына караган, хикәяләр һәм дини мәсьәләләр язылган җыентык эчендә. Катыргы тышлыклы, 7×11 см үлчәмле, «542 т» шифрлы әлеге кулъязма җыентык хәзерге Татарстанның Арча районындагы Мәмсә авылында табылган. Бу кулъязма 1920–1930 елларда күренекле татар археографы Сәед Вахиди милкенә кергән, кайбер битләрендә шуны раслый торган мөһер бар. Әлеге җыентыкта дастан тексты 62б–68б кәгазьләрдә язылган. Анда әсәрнең исеме күрсәтелмәгән, башын-

нан алып, тулы текстның якынча дүрттән бер өлеше теркәлгән. Ул дүрт изге китапның кемнәргә иңүе турындагы җавап язылганнан соң дәвам итмичә, өзелеп калган. Текст шактый хаталы, урыны-урыны белән җөмләләр, сүзләр, кайбер сорау-җаваплар төшеп калган. Шул ук вакытта Татарстан Милли китапханәсе нөсхәсендә булмаган кайбер өстәмәле урыннары да бар. Әлеге күчермә ачыклануның мөһим ягы шунда ки, Татарстан Милли китапханәсе күчермәсендәге 15 нче кәгазьнең түбәнге юллары ертылган булуы сәбәпле, өзеклек кергән өлешен университет кульязмасы ярдәмендә тулыландырдык. Ул күчермәдәге хаталарның шактый тупасларыннан кайберләрен әйтеп китик. Мәсәлән, Мәликә исеме Дәляк диелгән. Бәлки ул элекке протографында ук ялгыш язылган булгандыр. Шулай ук «кырык» сүзе «фәрикъ», «бигонаһ» сүзе «бер генә» рәвешенә үзгәргән һәм шуларга охшаш башка хаталар да бар. Татарстан Милли китапханәсе нөсхәсе белән чагыштырганда, кайбер архаик сүзләрнең алмаштырылуы да күренә. Мәсәлән, «камуг» сүзе университет нөсхәсендә «җәмигъ» дип, «тигде» сүзе – «барды», «асыглыйг» сүзе – «асылмыш», «аты» сүзе – «исеме», «кичкәйсез» сүзе «кичәрсез» рәвешләрендә үзгәргән.

Татарстан Милли китапханәсенең 2017 елда Арча районына оештырылган археографик экспедициясендә «Дастане җайә»нең XVIII гасырга караган, тулы булмаган тагын бер күчермәсе табылды.

Әлеге дастан текстының башкачарак күчермәләре Россия Фәннәр академиясенең Санкт-Петербург шәһәрендәге Көнчыгыш кульязмалары институтында да саклана. Ул кульязмалар белән тулысынча танышу мөмкинлегебез чикләнгәнлектән, аларга кыскача гына тукталырга туры килә. Кульязмаларның 1864–65 елларда күчерелгән, «Кыйссаи Мәликә» дип исемләнгән һәм Идел буенда табылып, «D 433» шифры белән саклана торганының тексты «Дастане җайә»гә шактый якын. «В 348» шифрлы икенче кульязма да XIX гасырныкы һәм ул Көнчыгыш Төркестанда – Синьцзяньдә табылган. Монысының тексты «Дастане җайә»гә охшаш булса да, теле чыгтайча һәм эчтәлегендә дә аермалар күп. Әйтелгән кульязмаларда патшаның исеме Гасараһ диелгән. Бу кульязмаларның тасвирлары Л.В. Дмитриева каталогында басылган [Дмтриева, с. 201, 460, 469].

«Дастане җайә»нең без күреп танышкан тулы һәм фрагмент хәлендәге күчермәләре шушылар. Әлбәттә, аның нөсхәләре тагын да бардыр һәм табылып ачыкланырлар дип уйлыйбыз.

Дастанның кыскача эчтәлеге

Рум шәһәренең патшасы Гасаран, балалары булмагач, Кәгъбәгә барып кырык корбан чалып, Аллаһы Тәгаләдән үзенә бала бирүне сорап ялвара. Аллаһы Тәгалә аның теләген кабул итә. Өенә кайтуына бер кызы дөньяга килә, аңа Мәликә дигән исем куя. Гаять акыллы, зирәк һәм чибәр бу кыз кебек белемле башка кеше булмый.

Атасы кызын җир астында яшереп, 20 яшенә хәтле гыйлем өйрәтә. Кияүгә бирү вакыты җиткәч, кыз үзе кебек белемле кешегә генә чыгачагын шарт итеп куя. Әтисе аның сүзенә каршы килми.

Әтисе вафат булганнан соң, кызы аның тәхетенә утыра. Бер көнне тәхеткә утырып, бәкләргә үзенең йөз соравына җавап биргән кеше белән генә никахланачагын белдерә һәм: «Патшамы, дәрвишме, гади кешеме – шартым үзгәрмәс», – ди. Бу хәбәр төрле шәһәрләргә һәм илләргә тарала. Бөтен галимнәр кызның соравына җавап бирү өчен җыела башлыйлар.

Кыз «җавап бирә алмасагыз һәлак ителәчәксез» дип кисәтә. Галимнәр, чынлап та, җаваплар таба алмыйча гаҗиз булалар һәм дарга асылалар. Кыз аларга: «Ник болай зур дәгъва кыласыз, үз-үзен белгән һәркем һәлак булмас», – дип, тәкәбберлекләрен шелтәли.

Мәликә күпмедер еллар патшалык иткәч, бу хәбәр Румнан Төркестанга ирешә. Анда үз байлыгының хисабын белмәс дәрәҗәдәге чиксез мөлкәт иясе яшәгән. Гомерендә дә мохтаҗлык күрмәгән ул байга, көтмәгәндә, Аллаһтан каза ирешеп, бөлгенлеккә төшкән, көн күрерлек бер нәрсәсе дә калмаган. Шул кешенең Габдулла исемле галим улы булган. Улы әтисен: «Дус-дошман арасында бу хәлдә үлгәнче, кая да булса китик», – дип өнди. «Аллаһы Тәгалә ни боерса, шуны күрербез», – дип тәвәккәлләп, алар юлга чыга. Чарасызлыктан, ач үлемгә дучар булу хәвефеннән саклану өчен, егет әти-әнисен берәр байга сатарга ниятләп, ризалыкларын ала. Базарда бер патша юлыгып, егет әтисен – бер ат, әнисен тун бәясенә сата.

Егет үзе Румга юл тота. Анда бер карчыкта төн кунарга тукталгач, дарга асылган кешеләрнең кемнәр булуын сорый. Карчык, патшабикәнең никах шартын әйтеп, аларның җавап таба алмыйча асарга дучар булган галимнәр икәнлеген әйтеп бирә. Фәкыйһ егет: «Аллаһы Тәгалә ни боерса – шул булыр», – дип, кызның сорауларына җавап бирергә ниятли. Мәликә аны: «Зур дәгъва белән гөнаһсыз җаныңны харап итәрсең» дип кисәтә. Егет исә Коръәндәге: «Аллаһы Тәгаләдән башка һәрнәрсә һәлак була...» – дигән сүзләрне искә алып, ниятенең какшамаслыгын белдерә. Кыз: «Йөз соравыма җавап тапсаң – никахыңда булырмын, юк икән – каның түгәрмен!» – дип, үз шартын кабатлагач, күпсанлы сорау-җавап бәйгесе тасвирлана. Сорауларның күбесе Ислам дине нигезләренә, Коръәнгә һәм пәйгамбәрләргә бәйле. Шулай ук дини һәм хорафи риваятьләргә, дөньяви мәсьәләләргә караган сораулар да бар. Кайбер җавапларга карата кыз өстәмә дәлилләр дә сорый. Егет дәлил итеп Коръән сүрәләреннән аятьләр әйтә. Текстта андый очраклар барлыгы 11 урында. Алардан башка да берничә мәртәбә Коръән аятьләре китерелгән. Кыз галим егетнең җавапларын ике урында тагын да яхшырак аңлатырга боера. Җаваплар аеруча камил булганда, кыз канәгатьләнеп, «Саддәка!» (дөрес, хуп, афәрин) дип, хуплау сүзләре әйтә.

Өч көн дәвамында кызның 130 соравына уңай җаваплар биргәннән соң, егет үзе бер соравын яңгырата. «Атасын – атка, анасын тунга сатып, үзе теләнче булып киткән кеше кем ул?» – дигән сорауны бирә. Кыз җавабын таба алмыйча, иртәгә килерсең, аңарчы фикерләп карыйм, дип вакытны чигерә.

Егет шатланып карчык өенә кайта. Мәликә төн уртасында ризык һәм шәраб алып, бер җариясен ияртеп, егет янына килә. Үзенең кем икәнен белдермичә: «Сиңа гашыйк булдым, хан кызына күркәм җаваплар бирүеңә бөтен халык гаҗәпләнде», – дип «сайрый». Ашап-эчеп, хуш мәҗлестә төн үткәрәләр. Кыз хәйлә белән егеттән соравының җавабын әйттерүгә ирешә. Ул киткәндә егет йоклап кала. Уянгач, төн кызының кем икәнен төшенеп, борчыла. Тик ятагында алтын йөзек күреп ала. Аның якут кашына кызның исеме язылган. Сөенеп, сарайга килә. Кыз исә төнлә алтын-көмеш остасына боерып, шундый ук йөзек ясатырга өлгергән була. Ул егет соравының дөрес җавабын әйтеп бирә.

Ләкин егет бикләргә һәм вәзирләргә: «Төнлә бер күгәрчен куеныма кергән иде, бер канат йоны өзелеп калды» – дип, йөзекне күрсәтә. Кыз йөзеге үзендә булуын әйтсә дә, икесен чагыштыргач, аларның берсе – яңа, икенчесе – иске икәнен ачыклыйлар. Остадан да сорап белешәләр, ул кызның төнлә мең алтын биреп эшләткәнен әйтә.

Ниһаять, Мәликәне бу егеткә никахлыйлар. Егет әти-әнисен үз янына алдыра. Аларны базарда сатып алган солтан да, үз гамәлен Аллаһ хакына кылганын әйтеп, иреккә җибәрә. Шулай итеп, зирәк егет патшабикәгә никахланып, әти-әнисе белән дә күрешү бәхетенә ирешә, хуш гомер кичерәләр. Әсәр шулай тәмамлана.

* * *

«Дастане җайә»нең эчтәлегеннән аңлашылганча, аның төп фикере гыйлем дәрәҗәсен олылаудан гыйбарәт. Диндарлык һәм белемнең куәте гадел хөкемдар мәсьәләсенә дә бәйләнгән. Егетнең ата-анасы бай сәүдәгәрлектән бөлгенлеккә төшүе мисалында гыйлемнең мәртәбәсе өстенрәк булуы күрсәтелгән. Фәкыйһ егет Коръәнне, Ислам дине тарихын һәм шәригать өйрәтмәләрен тирәнтен белгәнлеген дәлилли. Кыз һәм егет үз сорау-җавапларында чиксез хакыйкать һәм гаделлек чыганагы булган Коръәнгә таянганнар. Мохтаҗлык, ачлык һәм коллык сынауларын Аллаһы Тәгаләгә тәвәккәлләп һәм сабырлык белән үтеп, әти-әнисе белән яңадан бергә булуга һәм элеккедән дә мулрак тормышка ирешүгә төп сәбәп – белем икәнлеге аңлатылган.

Дастанның бетем өлеше берникадәр Әюп пәйгамбәр кыйссасына аваздаш. Аның диндарлыгы һәм сабырлыгы Рабгузи китабында тәфсилләп сөйләнеп, ахырдан җәмәгате һәм балалары белән кавышуы тасвирланып, «хәлләре борынгыдан яхшырак булды» дип әйтелгән [Кыйсасел-әнбийаи..., б. 226].

Әсәр калыбының тамырлары һәм тармаклары

Борынгы дәверләрдә Шәрыкта туып, соңрак Европаның әдәби мәйданында гасырлар дәвамында төрле вариантлары иҗат ителгән һәм камилләшкән мавыктыргыч сюжетның тамырлары һәм тармаклары турында «Татар археографиясе» сериясенең 10 нчы китабында киң мәгълүмат бирелгән [Кыз хикәяте, б. 3–46, 114–181]. Анда Сөләйман пәйгамбәр һәм Бәлкыйс кыйссасы, борынгы әрмән телендәге «Егет һәм кыз турындагы хикәят», Низами поэмасы, Борынгы Шәрык хикәятләре, «Мәликә китабы», «Мәҗмугыл-хикәят» җыентыгындагы Хәләф белән Чин кызы хикәяте, Гоцци әкияте, Фатыйх Халиди хикәятләре, Шиһабетдин Рәхмәтуллин әсәре, «Маһифәйрүзә» хикәясе, татар халык әкиятләре, Кәрим Тинчуринның Гоццидан тәрҗемәсе турында тәфсилләп язылды. Борынгы сюжетның бигрәк тә безнең татар җирлегендәге үрнәкләренә күзәтү ясап, эчтәлекләре белән кыскача рәвештә таныштырдык.

Бай тарихлы «Мең дә бер кичә» китабының 436–461 нче кичәләрендәге «Тәвәддүд турындагы хикәят»тә [Книга тысячи..., с. 9–74] «Дастане җайә»гә охшаш урыннар очрый. Хикәяттә бирелгән сораулар арасында Коръәндә телгә алынган 25 пәйгамбәр исеме, Коръәннең беренче һәм иң соңгы иңгән аятьләре, Адәм галәйһиссәламнең ни өчен шулай дип аталуы, күз-авыз һәм аяк-куллар; ут-су һәм туфрак, ярканат, «кяф»-«нун», җиде кат күк һәм җиде кат җир, атасыз-анасыз туган затлар турындагылары «Дастане җайә»дәге кебек.

«Мең дә бер кичә»дән тыш, борынгы Шәрык хикәятләренең «Мең дә бер көн» исемендәге җыентыгы да булган. Ул фарсы теленнән французчага, аннан исә төрек теленә һәм русчага тәрҗемә ителгән. Төрек телендәгесен Идел–Урал татарлары да укыган һәм татарчага тәрҗемә иткән. Андагы «Шаһзадә һәм Кытай патшасының кызы турында» дигән хикәят «Дастане җайә» сюжетына туры килә.

1382 елда Алтын Урда чоры шагыйре Ибраһим 420 бәйттән (840 шигъри юлдан) торган кызыклы бер әсәр иҗат иткән. Анда тасвирланган сорау-җавап бәйгесендә кыз барлыгы 33 сорау биргән. Аларның җидесе (ата-анасыз туган дүртәү; Муса пәйгамбәр таягы; агач һәм унике ботагы; төн һәм көн; ярканат; кошлар; кешедән үзгәртелгән җанвар-кошлар турындагы сораулар) һәм егетнең үзе турындагы соравы дастандагыларга туры килә.

Шагыйрь Ибраһим әсәренә назыйрә итеп язылган, XVI гасырның беренче яртысына нисбәтле «Кыз хикәяте» барлыгы 348 бәйттән гыйбарәт. Хикәяттә кызның 21 соравы һәм егетнең җаваплары тасвирланган. Шулардан бишесе (анасыз туган дүртәү; агач һәм унике ботагы; ярканат; кошлар; кешедән үзгәртелгән җанвар-кошлар турындагы сораулар) «Дастане җайә»дәге кебек үк. Ахырдан егетнең кызга үзе биргән соравы да дастандагыча.

Әүвәлрәк кульязма хәлендә таралган, кечкенә форматлы, 16 битле китапчык рәвешендә

XIX гасыр уртасыннан XX гасыр башына кадәр күп мәртәбә басылган һәм яратып укылган «Мәликә китабы» – «Дастане җайә»гә иң охшаш әсәрләрнең берсе. Аларның төп нигезе бер үк. «Мәликә китабы»ның элеккерәк чордагы «Дастане җайә»нең кыскартылган варианты икәнлеге дә аңлашыла.

«Мәликә китабы»ның Казан басмасыннан аермалырак тексты шәркыятьче галим, тюрколог И.Н. Березин җыентыгында дөнья күргән [Турецкая хрестоматия..., с. 114–126]. Ул әсәрнең өзеге дип урнаштырылган, ахыры юк. Анда Казан басмасындагы сораулардан аермалылары да бар. Шулай ук басмада булмаган, ләкин «Дастане җайә»дәге сорау-җавапларга туры килә торганнары да урын алган.

«Мәликә китабы»ның 1904 елда Ташкент шәһәренең В.М. Ильин матбагасында литография (ташбасма) ысулы белән басылган варианты шактый күләмле – 120 битне тәшкил итә. Аның «Китабе мәликәи данишмәнд һәзар сөали мәшһүр мәга сөали мөтәфәррика» атамасы, татарчага тәрҗемә иткәндә, «Укымышлы мәликәнең бик күп мәшһүр һәм төрле сораулары турындагы китап» дигәнне белдерә.

«Мәҗмугыл-хикәят»тәге «Шул хикәятдер кем, бер падишаһ Хәләф атлы угылы булып, Фәгъфур Чинның кызы белә берничә мәсьәлә араларында улып, күп вакыйгалар үткән хикәятләредер» дип исемләнгәне «Дастане җайә» сюжетына охшаш. Ул хикәяттә кыз Хәләфкә барлыгы 25 сорау биргән. Аларның алтысы (ут, су, туфрак; тере пәйгамбәрләр; ата-анасыз туган затлар; Муса пәйгамбәр таягы; Гозәер пәйгамбәр; агач һәм унике ботагы) һәм егетнең кызга биргән соравы «Дастане җайә»дәгеләргә охшаш.

Италия драматургы Карло Гоццiның бу сюжетка нигезләнгән һәм 1762 елда сәхнәләштерелгән «Турандот» исемле биш пәрдәлек әсәре искиткеч зур уңышка ирешкән [Гоцци, с. 208].

Гоцци әсәреннән бик тәэсирләнгән немец шагыйре һәм драматургы Иоһанн Шиллер аны алман теленә тәрҗемә иткән. Н. Исмәгыйлев язганга караганда, «Турандот» сюжетына нигезләнеп сигезләп опера иҗат ителгән [Исмәгыйлев, б, 182]. Шулар арасында иң уңышлысы итальян композиторы Джакомо Пуччини операсы булган.

Татар әдибе Мөхәммәтфатыйх Халидинең Казанда 1897 елда басылып чыккан «Хикәят: Болгарның солтане гадил *(гадел солтан)* Туктамыш хан кызы Хәлимәнең бәхәсе» исемле, сигез битле китапчыгы шул ук сюжетка нигезләнгән. Китапның тышлыгында: «Бу хикәятне иске китаплардан җыеп яздым», – дигән искәрмә бирелгән. Шул ук авторның Казанда Харитонов матбагасында 1904 елда сигез битле китапчык рәвешендә басылып чыккан «Кемгә тиеш?» исемле тагын бер хикәятенең сюжеты алдагысына охшаш.

Шиһабетдин Рәхмәтуллинның шундый сюжетка корылган «Каләф берлә Турандук хикәяте» төрек телендәге «Әлфе нәһар вә

нәһар» (Мең дә бер көн) исемле әсәргә нигезләнгән [Шиһабеддин бине...].

Әлеге сюжетка нигезләнгән әкият вариантлары халкыбыз арасында да таралган.

Татар драматургы Кәрим Тинчурин 1917 елда Карло Гоцци пьесасын ирекле рәвештә тәрҗемә иткән һәм «Хан кызы Турандык» дип атаган. Бу әсәр беренче мәртәбә «Сәйяр» татар театр труппасы тарафыннан 1918 елның гыйнварында Казан шәһәренең Зур театрында сәхнәгә куелган.

Соңгы елларда «Турандот» әсәрен, татар һәм Кытай сәхнә осталары бергәләп, яңартылган рәвештә сәхнәгә чыгардылар. Сценарийга нигез итеп Гоццидан Кәрим Тинчурин тәрҗемә иткән текст алынган. «Хан кызы Турандык» спектакленең яңача премьерасы 2012 елда Галиәсгар Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында куелды. (Бу әсәрнең һәм, гомумән, сюжетның «Кытай әкияте» дип билгеләнүе ялгыш булуын, кытайлашуының нигезсез икәнлеген дәлилләп язган идек [Кыз хикәте, б. 177–181]).

Уртак сюжет тамырына корылган әсәрләрдән югарыда санап үтелгәннәренең һәрберсе «Дастане җайә» әсәре белән төрле күләмдә аваздаш булып тора. Төп сюжет сызыгы һәм вакыйгалар үсешенең уртаклыгы, тел-стиль охшашлыклары һәм башка төр үзенчәлекләр бу әсәрләрнең барысының да борынгы дәвер чыганагыннан башлангыч алып, шактый тармакланган булуын дәлилли.

* * *

Сюжетлары ягыннан уртак дип әйтерлек булмасалар да, «Дастане җайә» текстындагы сорау һәм җавапларның шактый өлеше Ислам дине тарихына, шәригать хөкемнәренә һәм гыйбадәт нигезләренә багышланган күп төрле борынгы китапларда гасырлар дәвамында язылып килгән. Шундыйлардан Рабгузи әсәре турында әйтеп үттек. Гомумән, ул китап күп төрле сорау һәм җавапларның охшашлыгы белән һәм тел җәһәтеннән дә «Дастане җайә»гә бик якын.

Элекке кайбер китап-әсәрләр сорау-җаваплардан гына торган. Мәсәлән, «Кырык сөаль», «Сиражел-колүб» һәм шуларның берничә төрле вариантлары безнең көннәргәчә (башлыча XVII һәм XVIII гасырда күчерелгән кульязмаларда) килеп ирешкән.

«Сиражел-колүб» әсәрендә яһүдиләрнең Мөхәммәд пәйгамбәргә 38 сорау белән мөрәҗәгать итүе һәм хәзрәти Галидән дә ике сорауга төпле җаваплар алуы тасвирланган [Татар әдәбияты..., б. 152]. «Сиражел-колүб»нең басма нөсхәләрендә Галигә бирелгән сорауларның саны күбрәк [Сиражел-колүб, б. 79–86]. Андагы 15 сорау һәм җавап «Дастане җайә»дәгеләргә туры килә. Ягъни, тәмугның исемнәре; күктәге кош; пәйгамбәрләрнең саны (мөрсәл һәм нәбиләр); күктән 104 китап иңүе; дүрт мәшһүр китап кемнәргә иңүе; Коръәннең кайчан иңүе; ата-анасыз туган биш зат; Хаваның исеме; Муса галәйһиссәлам таягы; дөньядагы иң биек бина; күктән тәгам иңүе; тере пәйгамбәрләр; Гозәер

галәйһиссәлам; Бәхтенасыйр; Шәддад «оҗмах»ы [Сиражел-колүб, б. 79–86].

Аднаш хафиз тарафыннан 1554 елда күчерелгән «Сиражел-колүб» кулъязмасының [Россия дәүләт...] теле «Дастане җайә»гә бик якын.

* * *

Бу урында төп мәсьәләдән бераз бүленеп, татар археографиясенең бер табышмагына тукталып китәргә тиешбез. Кызганыч ки, «Сиражел-колүб» әсәренең авторы Аднаш хафиз булган дигән, әдәбиятыбыз тарихында урын алган фикернең дәлилләре җитеп бетми. Гарәп теленнән фарсычага тәрҗемә ителгән бу әсәрнең 1554 елгы татарча вариантын тюрколог галим Әмир Нәҗип Мәскәүдәге дәүләт архивында табып, беренче буларак өйрәнгән [Наджип, с. 323–329]. Ул тасвирланмаган һәм фәнгә билгесез хәлдә табылган кулъязма Аднаш хафиз тарафыннан күчерелгән һәм шул ук зат аңа үзеннән дә өстәп язгандыр, дип билгеләгән.

Башка галимнәр «Сиражел-колүб»не Аднаш хафиз иҗат иткән дип язалар [Гайнетдинов, 1999, с. 141–147; Әхмәтҗанов, Гайнетдинов, 2014, б. 149–157]. (Әлеге әсәр текстының башында беренче зат исеменнән язылган гыйбарәләр шундый карашка нигез булгандыр.) Галимнәр бу әсәрнең кулъязма күчермәләре табылып торуын һәм XIX гасыр уртасыннан алып XX гасыр башына кадәр дистәгә якын басмасы дөнья күргәнлеген әйтеп, «Авторлык фәкать Мәскәүдә саклана торган автографлы кулъязмада гына бар. Казан басмаларында да язучының исеме куелмаган» [Әхмәтҗанов, Гайнетдинов, б. 150] – диләр. «Сиражел-колүб»не Аднаш хафиз 1554 елда иҗат иткән булса, ул татар халкы арасында ничек итеп башка күчермәләрдә таралыш алган икән соң? дигән мантыйкый һәм урынлы сорау туа. Чөнки тасвирланмаган хәлдәге кулъязманы Ә. Нәҗип XX гасыр уртасында гына тапкан бит. Кызганычка каршы, әлеге сорауга мәкаләләрдә җавап юк. Шуңа да карамастан, галимнәр бу әсәр «бик күп тапкырлар күчереп языла һәм басыла... Күп буыннар аны укып тәрбияләнгән. Әднәш Хафиздан соң иҗат иткән язучылар һәм шагыйрьләр дә үз әсәрләрен аныкына охшатып, аның идеяләрен кулланып һәм тулыландырып иҗат иткәннәр» [Әхмәтҗанов, Гайнетдинов, б. 157] – дип язалар. Бу өзектән күренүенчә, китапта Аднаш хафизның исеме үзгәртелгән. 1554 елгы кулъязмада ул үзен «Аднаш хафиз бине Мөхәммәдаднаш хафиз» дип күрсәткән. Монда ике мәртәбә кабатланган «хафиз» дигән сүз «мулла» мәгънәсендә, этисенең исеме ике өлештән: Мөхәммәд һәм Аднаш исемнәреннән торган кушма исем. Тик, ни сәбәптәндер, әйтелгән басмада ул «Әднәш Хафиз» дип басылган. Беренчедән, үз исеме урынына этисенең исеме (ул да йомшартылып) һәм, икенчедән, рухани титул булган «хафиз» сүзе кеше исеме рәвешен алган [Татар әдәбияты..., 2014, б. 9, 25, 149–157, 461].

«Сиражел-колүб»нең башка кульязма күчермәләренә килсәк, хәзерге вакытта Казандагы төрле китапханәләрдә һәм музейларда аның XVII–XIX гасырларга нисбәтле тулы һәм фрагмент хәлендәге уннан артык күчермәсе исәпләнә. Тик тасвирларда һәм каталогларда бөтенесенең дә исемнәре күрсәтелмәгән. Текстларының Аднаш хафиз күчермәсеннән аермалары бик аз. Мәсәлән, XIX гасырда Вятка губернасының төньягында сөргендә вакытта Әхмәди исемле мулла күчереп язган нөсхә шундыйлардан. Ул да, кульязмачылык традициясенә хас булганча, «Ошбу китап язылды 1879 нчы сәнәдә... Яздым бән – Әхмәди Гыйззәтулла мәрхүм угылы» дип исемен теркәгән [ТР ДМ]. Ягъни, бу нөсхәдәге «яздым» дигән сүз һич тә автор булуны белдермәгән кебек үк, Мәскәүдә сакланган кульязмадагы «Аднаш хафиз язды» дигән сүзләрнең дә авторлыкка ишарә итүе табигый шик тудыра. Һәрхәлдә, «Сиражел-колүб»нең авторы кем булганлыгы нигезле тикшерүгә мохтаҗ.

Әйтелгән сәбәпләрне истә тотып, «Сиражел-колүб» кульязмасының фоторәсемен бастырганда без Аднаш хафизны кульязманы күчерүче дип атадык [Татар китабы, б. 94]. (Аңарчы бу кульязма истәлекнең фотосы матбугатта чыкканы юк иде.)

Кызганыч ки, иске язма ядкәрләрнең иҗат ителгән вакытлары, даталары күрсәтелгән кульязма күчермәләренә нигезләнеп, галимнәребез тарафыннан ялгыш билгеләнү очраклары тагын да бар.

* * *

Инде төп мәсьәләгә кайтыйк. Казан шәһәрендә яшәүче Радик Хәкимовтан Татарстан Милли китапханәсенә 2016 елда алынган XVIII гасыр башына нисбәтле кульязманың бер өлеше «Дастане җайә»дәге сорау-җавапларга шактый охшаш. Ул – 10×15 см үлчәмдәге, 14 кәгазьдән торган һәм башы-ахыры булмаган җыентык. Аның баштагы 6 кәгазендә сорау-җаваплы төрле мәсьәләләр теркәлгән. Әлеге текстның башы һәм ахыры булмаганга күрә, аның исемен белү һәм эчтәлеген тулаем күзаллау мөмкин түгел. Һәрхәлдә, сакланган текст фрагментында «кыз сорады» һәм «фәкыйһ әйтте» кебек, әңгәмә үзенчәлегенә ишарәләр бөтенләй юклыгы аның дастан рәвешендә булмаганын белдерә. Бу кульязмадагы сораулар һәм җавапларның күпчелеге «Дастане җайә»некенә охшаш. Сораужаваплар, төп тексттан аермалы буларак, кызыл кара белән «мәсьәлә» һәм «җавап» дип язылган. Тексттагы 23 мәсьәлә һәм җавапның 17 се «Дастане җайә»дәгегә охшаш. «Охшаш» дибез, чөнки мәсьәләләр һәм җаваплар дастандагыга тулысынча тәңгәл килми. Куелган сорауның җаваплары башкачарак булуы белән бергә, дастанда аерым сорау итеп язылганнары әлеге кульязмада берләштерелгән очраклар да бар. Мәсәлән, бер үк мәсьәләсорауда: «Гакыл кайда торур, нәфес кайда торур, күңел кайда торур, иман кайда торур, көфер кайда торур», – дип язылып, җавабы да киңрәк аңлатылган. Җавапларның кайберләренә фарсы

телендәге гыйбарә һәм җөмләләр дә өстәлгән. «Дастане җайә»дә «бер – нә торур» рәвешле сораулар барлыгы унике санына хәтле дәвам иткән булса, Хәкимов тапшырган кульязмада саннарга бәйле ун мәсьәлә язылган.

Сорау-җавап методикасына – мәгълүмат үзләштерүнең чагыштырмача җиңелрәк ысулына нигезләнгән дини дәреслекләр татар мәдрәсәләрендә электән киң кулланылган. XIX гасырда һәм XX гасыр башында бик күп басылган, сорау-җаваплардан торган татар телендәге дәреслекләр, нигездә, «Гыйльме халь» дип аталган. Шундый рухтагы китапларның берсендә (мәсәлән, «Иман рисаләсе»ндә) барлыгы 46 сорау һәм җавап язылган. Шул ук китапның «Имтихан сабыйлар өчен» өлешендә 87 сорау һәм аларның җаваплары бирелгән. Алар арасында: «Дастане җайә»дәге кебек, Аллаһы Тәгаләнең затына хас алты сыйфаты һәм шиксезлеген белдергән сигез сыйфаты; фәрештәләрнең сыйфатлары; Аллаһы Тәгаләдән 104 китап иңүе; дүрт мәшһүр китапның кайсы пәйгамбәрләргә иңгән булуы; Коръәндә бәян кылынган пәйгамбәрләрнең исемнәре; Адәм галәйһиссәламнең һәм Хаваның нәрсәдән яратылган булулары; шайтанның нәрсәдән яратылганлыгы; Мөхәммәд галәйһиссәламгә ничә яшьтә пәйгамбәрлек килүе, ничә ел пәйгамбәр булып торуы һәм ничә яшендә үлүе һ.б. [Иман рисаләсе...].

Күргәнебезчә, «Дастане җайә» әсәре үзеннән элгәреге китаплардагы сорау һәм җавапларга нигезләнгән булса, аңа охшаш китаплар соңгы дәвергәчә дәвам итеп, кулланылып килгән.

«Дастане җайә»нең бүтән әсәрләр белән уртак һәм аермалы яклары

Әсәрнең сюжет тамырларына багышланган бүлектә «Дастане җайә»гә охшаш кайбер мәсьәләләр, бигрәк тә сорау һәм җаваплар турында әйтеп үттек. Алга таба дастанга аеруча якын берничә әсәргә чагыштырма күзәтү ясалачак.

Дастанның тексты Казанда 1883 елда нәшер ителгән «Мәликә китабы», Ташкентта литография ысулы белән 1904 елда басылган китап, шулай ук Березин 1857 елда бастырган текст өзеге белән җентекләп чагыштырылды. Бу мәсьәләне тәфсилләбрәк күздән кичерик.

«Дастане җайә»дә Мәликәнең «йөз сөалем» диюе төп-төгәл 100 сорау дигәнне белдерми. Бу очракта «йөз» сүзе түгәрәк бер сан буларак әйтелгән һәм күп дигән мәгънәгә дә ия булган дип фаразларга кирәк. Дастанда кыз тарафыннан егеткә барлыгы 130 сорау бирелгән. Болардан «дәлил кирәк» дип, өстәмә аңлатмалар таләп итү рәвешендәгеләре – 11, ә «яхшырак тәвәҗҗеһ кыйл» (аңлатып бир) дип, тәфсилләп әйтүне сораганнары – 2. Шулай ук бер сорауга ияреп һәм аның дәвамы буларак бирелгән икешәр-өчәр сорауны төркемләп тә карарга мөмкин. Мәсәлән, кызның беренче соравы «Әүвәл ни яратты?» дигәнгә егет: «Кяф-нун яратты», – дип җавап бирә, икенче сорау исә

шуңа бәйле «Ул ни тигүсе булур?» рәвешендә. Менә шундый, үзара бәйләнешле сорауларны төркемләгәндә, чынлап та, төп сорауларның исәбен төгәл йөзгә калдырырга мөмкиндер. Тик, шулай да, әсәрдә андый катлаулы исәп күздә тотылган дип әйтеп булмый. Кыскасы, бер сорауга – бер җавап рәвешендә исәпләгәндә, барысы 130 сорау язылган.

Басма «Мәликә китабы»нда [Мәликә китабы] кыз барлыгы 106 сорау белән мөрәҗәгать иткән. Шулардан 58 сорау «Дастане җайә»дәгеләргә тулаем туры килә яисә шактый якын. Бу җәһәттән дастан белән басма китап текстларының бер-берсенә бик якын булуы күренә. Басмадагы сорауларның 42 се – дастандагы «тәмуг ничә һәм исемнәре ничек?» дигән (исәбе буенча 61 нче) сорауга хәтле, калган 16 сорау исә ахырга таба төрле урыннардагыларга туры килә. Ягъни, күпчелеге «Дастане җайә» текстының баштагы ярты өлешенә охшаш.

«Мәликә китабы»ның 1904 елгы Ташкент басмасының исемендә сорауларның «һәзар» (мең) дип аталуы һәм мәликәнең «мең мәсьәлә-сөалем бар» дигәне дә төгәл мең дигәнне аңлатмый, ә гипербола-арттыру сүзе буларак кулланылган. Чынлыкта, анда барлыгы 198 сорау һәм аларга җаваплар язылган. Шуларның 47 се «Дастане җайә»дәге сораулар кебек үк яки аларга аваздаш. Ташкент басмасындагылар да Казан басмасындагы кебегрәк, 42 сорау дастандагы 61 нче сорауга кадәр, ә калган бишесе шуннан соңгы төрле урыннарга туры килә.

1883 елгы һәм 1904 елгы басма китаплардагы кыз сорауларының зур күпчелеге «Дастане җайә»дәге тәмуг турында сораган урынга кадәр туры килә. Ә дастандагы «Бер – нә торур?» дигән сораудан алып, текстның ахырына кадәрге сорауларның санаулылары гына басма китаплардагыга тәңгәл килә.

Березин бастырган текст кызыклы, әмма ул тулы түгел, өзек кенә. Шулай да «Дастане җайә» белән икесендә генә булган уртаклыклар аны да тасвирларга җирлек бирә. Березин басмасында барлыгы 42 сорау һәм аларның җаваплары урын алган. Шулардан 41 сорау дастандагыларга, күпчелеге Казан (1883 ел) һәм Ташкент (1904 ел) басмаларына да туры килә. Ләкин басма китапларда булмаган кайбер сорау-җаваплар бары тик «Дастане җайә» белән Березин басмасында гына бар. Шунысын ачыклап китү зарур, Березин текстында кайбер сораулар һәм җаваплар берләштерелгән хәлдә. Мәсәлән, «Дастане җайә»дә аерым-аерым сораулар буларак язылган габидлык, шакирлык, галимлек, разыйлык, сабырлык Березин басмасында бер сорау итеп һәм, табигый, җавабы да уртак язылган [Турецкая хрестоматия..., с. 122].

«Дастане җайә»дә вакыйганың урыны итеп Рум шәһәре күрсәтелгән. Дәвере турында бер сүз дә юк. Рум шәһәренең патшасы (мәлиге) Гасаран исемле, аның кызы Мәликә, Төркестан егете Габдулла галим дип исемләнгән. Патшаның, кызының һәм егетнең исемнәре хикәят

башында гына әйтелгәннәр дә, аннан соң бөтен текстта «атасы», «кыз», «фәкыйһ» яки «егет» дип кенә аталганнар. Дөрес, кыз текст ахырында «хан кызы», «шаһ кызы» дип тә исемләнгән.

Болардан тыш, дастанда галимнәр (данишмәндләр), егетнең этисе – бай (хуҗа) һәм анасы, аларны сатып алган падишаһ (әсәр ахырында ул «солтан» дип аталган), егет кунарга кергән карчык, Мәликәнең хезмәтче кызы (каравышы), алтын-көмеш остасы, бикләр һәм вәзирләр дә телгә алынган.

Дастанның университет китапханәсендә саклана торган күчермәсендә Рум патшасының исеме Гасайан (Гасабан) дип теркәлгән, ә Мәликә – хаталы рәвештә Дәляк дип язылган. Текст эчендә ул мәлик кызы дип кенә дә аталган. Фәкыйһ егет Габдулла әл-галим дип исемләнгән.

«Дастане җайә»дәге һәм аның кыскартылган басма вариантындагы Мәликә дигән исем – кыз исеме буларак язылса да, аның башлангычы Коръәндәге «Ән-Нәмел» сүрәсендә Сәба мәликәсе (патшабикәсе) дип аталуына һәм Рабгузи кыйссасында Бәлкыйснең «мәликә» дип язылуына турыдан-туры бәйле булса кирәк.

Әсәрдәге Төркестанлы фәкыйһнең исеме асылда Габдулла булып, «галим» дигәне аның эпитеты булып аңлашыла. «Мәликә китабы»ның басма вариантларында егетнең исеме Габделхәлим һәм Габделгалим дип аталган. Дастанның тексты борынгырак булганга, егетнең исеме башлангычта нәкъ шулай – Габдулла галим буларак кулланылгандыр, ә шул исем төрле күчермә нөсхәләрендә үзгәреп, Габделгалим һәм Габделхәлим рәвешләрен алгандыр дип фаразларга мөмкин. Шул ук сюжетка нигезләнгән башка әсәрләрдә (мәсәлән, шагыйрь Ибраһим иҗат иткән кыйссада һәм «Кыз хикәяте»ндә) егетнең исеме күрсәтелмәгән. Бүтән хикәятләрдә һәм китапларда ул Хәләф, Каләф, Кулаф исемнәре белән аталган.

Дастанда Гасаранның Кәгъбәгә барып кырык корбан чалуы әйтелсә дә, корбанлыкның нәрсә булганы билгеләнмәгән. Ә университет китапханәсе күчермәсендә, шулай ук Березин җыентыгында да, басма «Мәликә китабы»нда (Казан, 1883) кырык дөя корбан ителгәнлеге язылган.

Татарстан Милли китапханәсе кульязмасында кызны атасы җир астында тотып, гыйлем өйрәтте диелгән. Ә басма китапларда аның җир астында тотылуы турында әйтелмәгән. Бу бары тик Березин вариантында (1857) гына бар.

Шагыйрь Ибраһим әсәрендә һәм «Кыз хикәяте»ндә вакыйганың урыны аталмаган, кызның һәм аның әтисенең, галим егетнең исемнәре дә күрсәтелмәгән. Ә патша, солтан, шаһ, карчык, кызның каравышы, куйумчы (алтын-көмеш остасы), вәзирләр һәм бәкләр ул текстларда да бар.

Басма «Мәликә китабы»нда (Казан, 1883) «Рум шәһәрендә Мәлик дигән бер падишаһ», аның кызы Мәликә, Төркестан егете Габделхәлим исемнәре бар. Вакыйга Мөхәммәд (с.г.в.)

пәйгамбәр заманында барган дип язылган. Китапның сорау-җавап өлешендә Мәликә «кыз» дип кенә, ә егет «фәкыйһ» дип аталган.

Басма «Мәликә китабы»нда егетнең кызга шигырьләп җавап биргән:

Шөгъләи шәмгъ җәмалең бәхрене
күргәч рәван,
Җандин пәрванә йаңлыйг кем
кичдем һәман, –

дигән юллар «Дастане җайә» текстында да бар. Дөрес, кайбер сүзләре генә башкача. Ягъни, «шәм утыдай гүзәллегеңне күргәч тә, җанымнан күбәләк кебек тиз генә ваз кичтем» дип, Габделхәлим үзенең мондый гүзәл хакына һәлак булудан да курыкмавын белдергән. Борынгы Шәрык әдәбиятында, бигрәк тә суфичылык шигъриятендә шәм белән күбәләк символик образлары киң кулланылган. Яктылыкның гашыйгы утны яратуыннан үз-үзен корбан иткән. Сәгъди, Сәйф Сараилардан килгән бу шигъри символлар Габдулла Тукай һәм Дәрдемәнд иҗатларында да дәвам иткән [Сибгатуллина, б. 245–246].

Сорау-җавапларның охшашлары күп булса да, фәкыйһ егетнең «Дастане җайә» һәм Ибраһим әсәре белән «Кыз хикәяте»ндәгечә, бай сәүдәгәр улы булып, мохтаҗлыкта җәфа чигүләре һәм, әти-әнисен сатып, Румга килгәч, бер карчыкта төн кунарга тукталып, дарга асылганнар турында сорашкан вакыйгалары басма «Мәликә китабы»нда юк.

Басма китапның (Казан, 1883) ахырында кыз «Мин синең никахыңда булдым тиде. Габделхәлим Төркестани кабул кыйлды» рәвешендә тәгәлләнә. Ә «Дастане җайә», шагыйрь Ибраһим һәм «Кыз хикәяте»ндәге кебек, егетнең кызга бер сорау бирүе, төнлә кызның егет янына килеп, хәйлә белән җавапны белүе һәм алтын йөзек вакыйгалары да басма «Мәликә китабы» текстында юк.

Ташкентта басылган китапта вакыйганың заманы һәм урыны «...Солтанел-гарифин Рум шәһәренең падишаһы ирде» [Китабе мәликәи..., б. 2–3] дип күрсәтелгән. Патша вафат булганда аның угылы юк, әмма бер кызы бар иде, ул атасы урынына тәхеткә утырды дип тасвирланган. Әлеге кыз «мең мәсьәләсөалем бар» дип, шуларга җавап бирүчегә никахланып, патшалыкны тапшырачагын белдергән. Бу патшабикә әсәрдә «Мәликә» дип исемләнгән. Ул Рум шәһәрендә 40 ел патшалык итсә дә, сорауларына җавап бирә алучы табылмый. Төркестаннан Имам Әгъзамның шәкертләреннән мулла Габделгалим исемле хәзрәт килеп, сорауларга җавапка керешә. Әсәрнең төп каһарманнары текстның башыннан ахырынача «мәликә» һәм «данишмәнд» дип язылганнар. Бу китапның ахырында мәликә галимнең кем нәселеннән булуын сорый. Данишмәнд үзен хәзрәти Гомәр разый Аллаһының унберенче оныгы дип атый һәм үзе дә мәликәнең кем нәселеннән булуын сорый. Мәликә Искәндәр Зөлкарнәйн токымыннан булуын әйтә. Шуннан соң мәликә «мин сиңа үземне багышладым» дип,

тәхеттән төшеп, данишмәнднең башына патшалык таҗын кигерә һәм тәхеткә утырта. Ташкент басмасы Рум патшалары шушылар нәселеннән, чын дөресен Аллаһ үзе белер, дигән сүзләр белән тәмамлана [Китабе мәликәи..., б. 120].

Укымышлы егетнең бай улы булып, мохтаҗлык нәтиҗәсендә эти-әнисен сатуы һәм Румда бер карчыкта кунуы, әсәр ахырында егетнең бер сорау биреп, кыз җавабын тапмыйча, төнлә килүе һәм хәйләле маҗаралары турындагы тасвирлар Ташкент басмасында да юк. Әйтелгән маҗаралы хәлләрнең басма «Мәликә» китапларында булмавы, аларның (ягъни, ата-ананы сату һәм кызның төнлә, шәраб белән килеп, гыйш-гошрәт кылуы) шәригатькә ярашмавы сәбәпле, төшереп калдырылган дип уйларга кирәк. Иң әүвәлге текстларда: «Дастане җайә», Ибраһим әсәрендә һәм «Кыз хикәяте»ндә аларның булуы, ә XIX гасыр һәм XX гасыр башы басмаларында булмавы шундый фикергә этәрә.

Бу сюжетка язылган башка әсәрләрдә сорау-җавап бәйгесендә кызның йөзе капланган, ә төнлә егет янына килгәндә ачык булуы әйтелгән. Ә «Дастане җайә»дә йөзе ачык яки каплаулы булуы турында бернәрсә дә язылмаган. Ихтимал, ул хактагы җөмлә яки сүзләр кулъязманы күчергәндә төшеп калгандыр.

Березин җыентыгында дөнья күргән «Мәликә китабы» тексты тулы булмаганлыктан, аны өлешчә генә күзаллый алсак та, дастан белән кызыклы уртаклыклары аз түгел. Әлеге өзектә Рум патшасының исеме Асара (Әсәрә), аның кызы Хәлилә исемле дип бирелгән. Мәликә дигән исеме болай аңлатылган: «атасы үлде, кыз атасының тәхетегә ултурды, мәликә булды, ягъни падишаһ булды». Текстта Төркестанлы галим егет Габделгалим дип аталган. Егетнең исеме, башка текстлардагы кебек үк, бер мәртәбә әйтелгәннән соң, «данишмәнд» дип кенә бирелгән. Бүтән текстлардан аермалы буларак, «шәм-чыраг» турында монда мәликә исеменнән әйтелгән. Ул: «Әй, данишмәнд! Сән – чыраг-сын, мән – пәрванәмен, әгәр көйсәм һич булмагай» дип эндәшкән. Алар арасындагы сорау-җавап бәйгесе дастанга һәм басма китапларга охшаш рәвештә дәвам иткән. Ләкин аның ахыры юк.

Данишмәнд егетнең бай улы булып, эти-әнисен сатуы турында Березин вариантында да язылмаган. Бу текстның ахыргы өлеше булмаганлыктан, аның бетемендә дә «Дастане җайә»дәге кебек, кызның төнлә егет янына килүе һәм йөзеккә бәйле вакыйгалар тасвирланганмы-юкмы – мәгълүм түгел. Тик, шулай да, башлангычы кыскача вариациядә тасвирлангач, ахыры да башка басма китаплардагыча булгандыр дип уйларга нигез бар.

«Дастане җайә» белән басма «Мәликә» китапларындагы охшаш сорау-җаваплар, өлешчә, тәңгәл киләләр, тик аермалыклары да шактый. Мәсәлән, дастанда «Әсмандан ничә китаб инде» (күктән ничә китап иңде) дигән сорауга фәкыйһ «йөз китаб» дип җавап биргән. Ә «2220 т» шифрлы кулъязмада

һәм Березин басмасында 114 дип, 1883 елгы «Мәликә китабы»нда бу сан 404 дип, Ташкент басмасында 104 дип бирелгән [ТР МК; Турецкая хрестоматия..., с. 120; Китабе мәликәи..., б. 22]. Дастанда 124 мең пәйгамбәр диелгән, Березин җыентыгында һәм 1883 елгы китапта да шулай ук, ә Ташкент басмасында 124 кенә. Аларның «мөрсәл» булганнары дастанда һәм Ташкент басмасында 313 дип, ә Березин басмасында 3100, 1883 елда басылган «Мәликә китабы»нда исә 3313 дип күрсәтелгән. Дастан текстында әйтелгән егерме пәйгамбәр арасында Гайса галәйһиссәлам дә булырга тиеш иде, ләкин ул юк. Шулай ук Ягъкуб пәйгамбәр исеме дә язылмаган. Басма «Мәликә китабы»нда егерме пәйгамбәр эчендә Ягъкуб бар, ә дастан текстында язылган Җирҗис галәйһиссәлам юк [Китабе мәликәи..., б. 5]. Гомумән, пәйгамбәрләр санын егерме дип кенә әйтү дөрес түгел. Күрәсең, кулъязма күчергән кешеләрнең берәрсе тарафыннан егермедән соң тагын бер сан ялгышлык белән төшереп калдырылган булгандыр. Һәрхәлдә, сораулар белән тулы дастанның тексты үзе дә өстәмә табышмаклар тудыра.

Пәйгамбәрләрнең иң өстен дәрәҗәлеләре дип «Дастане җайә»дә һәм Березин басмасында Ибраһим, Муса, Идрис, Гайса һәм Мөхәммәд галәйһиссәламнәр күрсәтелгән булса, 1883 елгы басмада дүрт исем аталган: Ибраһим, Муса, Гайса һәм Мөхәммәд (с.г.в.). «Дастане җайә»дәге «Заһидлык кемдин калды?» соравының «Гайса галәйһиссәламдән» дигән җавабы Березин текстында һәм 1883 елгы басма китапта да шулай ук, ләкин Ташкент басмасында «Хәзрәти Идрис пәйгамбәрдән» диелгән. Җир йөзенең мәшрикътан мәгърибкә хәтле өлешендә патшалык кылган кешеләрнең исемнәре саналганнан соңгы – Бәхтенасыйр турындагы ахыргы җөмлә басма китапларда юк.

«Дастане җайә» текстындагы Йосыф пәйгамбәрнең гәүдәсе җирдә черүе турындагы сорау һәм аның атасы белән ат өстеннән төшмичә күрешүе турындагы җавабы басма «Мәликә китабы»нда (1883) да бар. Ләкин дастандагы Йосыф-Зөләйха әңгәмәсен мисал итеп китергән тәфсилле аңлатма басма китапта юк. Ташкент басмасында исә бу мәсьәлә бөтенләй телгә алынмаган. Текстларда мондый аермалар тагын да бар.

Парлы нәрсәләр ничә булуы турындагы сорауга «Дастане җайә»дә ун исем язылган, ә «2220т» шифрлы кулъязма, Березин бастырган текст һәм Ташкент басмасындагы җавапларда андыйлар унике дип әйтелгән.

Дастанда тасвирланган күктәге кош турында дини эчтәлекле кайбер китапларда язылган булса да, аның бу тексттагыча «канкус» дигән исем белән аталганын очратмадык. Бу хикмәтле кош образына, күрәсең, суфичылыкка хас символик һәм аллегорик мәгънә салынгандыр.

Төрле гөнаһлары өчен Аллаһы Тәгаләнең хөкеме белән кеше кыяфәтеннән бүтән төр җан ияләренә әвереклдерелгән затлар турында «Дастане җайә»дәге со-

рау һәм җаваплар, өлешчә, дини китапларга[1], калганнары халык риваятьләренә һәм ырымнарга нигезләнгән. Дастанда андыйлар сигезәү: җарийә (кирәф), бичин, сусмар, ташбака, кәлтә-кәляс, айыг (аю), төлке, мәймүн. Бу атамаларның нәрсәне белдергәнлекләрен төгәл генә аңлап булмый. Чөнки, бичин белән мәймүн – икесе дә маймыл, шулай ук сусмар һәм кәлтә-кәляс – икесе дә кәлтә мәгънәсендә. Дөрес, сусмар дигәне варан һәм крокодилны да белдергән. Ә кулъязмадагы җарийә (кирәф) дигән атаманы ачыклап булмады. Мәгълүм булганча, җарийә – кол яки хезмәтче кыз дигәнне белдерә, әмма текстта ул мәгънә күздә тотылмаган.

Басма «Мәликә китабы»нда андыйлар 23 диелсә дә, дөреслектә унбишенең генә исемнәре язылган [Мәликә китабы, б. 11–12]. Шулардан «Дастане җайә»дәгеләргә туры килә торганнары: аю, мәймүн, төлке, ташбака. Ташкент басмасында (1904) сурәтләре үзгәртелгән «ун җан» турында язылган [Китабе мәликәи..., б. 118–119]. «Дастане җайә»дәгегә аваздашлары: «төлке, мәймүн, айык (аю)».

Ибраһим әсәрендә кыяфәтләре үзгәртелгән дип барлыгы 24 зат күрсәтелгән һәм шулардан «мәймүн» белән «аю» гына дастандагы кебек. «Кыз хикәяте»ндә андыйларның (мәнсухларның) саны 22 булып, дүртесе дастандагыча: «дуңуз, мәймүн, аю, яшел кәлтә».

Шуны искәртергә кирәк, төрле текстларда тасвирланган бер үк җан ияләренең гөнаһсәбәпләре тәңгәл килеп бетми.

Кыяфәтләре үзгәртелгән нәрсәләрнең «Мәликә китабы»нда телгә алынганнары мәсьәләсенә тукталып, Г. Рәхим һәм Г. Газиз болай дип язганнар: «Андагы бәгъзе хорафат халык гаммәсенең аңына да кереп өлгергән. Мәсәлән, төрле хайваннарның төрле гөнаһлы кешеләрдән азган булулары хакындагы, халык арасында бик таралган игътикад шушы китап тәэсирендә мәйданга килгән» [Рәхим, Газиз, б. 258]. Әмма монда күздә тотылган хорафатларның халык аңына сеңүенә бер «Мәликә китабы» гына сәбәпче булмыйча, Рабгузи кыйссасы, «Кыз хикәяте» һәм башка әсәрләр дә тәэсир иткән.

Нәтиҗә ясап әйтсәк, эчтәлекләре белән «Дастане җайә»гә иң якын булган текстлар арасында, уртаклыклар күп булуы белән бергә, аермалар да шактый. Мондый төрлелек, үз нәүбәтендә, бу әсәрләрнең борынгы чор ядкәрләре икәненә тагын бер дәлил булып тора.

* * *

Әсәрнең теле һәм кулъязманың палеографик үзенчәлекләренә килсәк, «Дастане җайә» Урта гасырлардагы Идел буе төрки-татар язма теленнән аермалы түгел. Ул Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасына

[1] Мәсәлән, Коръәннең «Әл-Бәкарә» һәм «Әл-Маидә» сүрәләрендә, Коръән тәфсирләрендә [Тәсһилел-бәйан..., б. 22, 256, 431], Рабгузи әсәрендә [Кыйсасел-әнбийаи..., б. 405, 421, 494] маймыл һәм дуңгызга әверелдерелгәннәр генә телгә алынган.

(1233), Мәхмүд Болгарыйның «Нәһҗел-фәрадис»енә (1358), «Кисекбаш» дастанына (XIV гасыр), XVI гасырның беренче яртысында иҗат ителгән әсәрләрдән Мөхәммәтәминнең «Могҗизнамә» (1515 ел) һәм «Кыйссаи Мансур», Мөхәммәдъярның «Төхфәи мәрдан» (1540) һәм «Нуры содур» (1541) поэмаларына, шулай ук «Кәлилә вә Димнә» әсәренең татарчага тәрҗемәсенә, «Сиражел-колүб»нең 1554 елгы күчермәсенә һәм башка язма ядкәрләрнең теленә якын.

Борынгы чорда кулланылган «Дастане җайә» атамасы, әсәрнең эчтәлеге кыскаруга һәм мәгънәсе үзгәрүгә бәйле рәвештә булса кирәк, тора-бара онытылган. Аның кыскарган варианты XIX–XX гасырларда «Мәликә китабы» буларак танылган.

Мәкаләдә сүз барган «Дастане җайә»нең тексты һәм аның хәзерге татар әдәби теленә күчермәсе, шулай ук кульязманың факсимилесы күптән түгел аерым китап рәвешендә басылып чыкты [Дастане җайә].

Әдәбият

Әхмәтҗанов М., Гайнетдинов А. Әднәш хафиз. «Сиражел-колүб» // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 2 т.: XV–XVIII гасырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. Б. 149–157.

Гайнетдинов М. «Сирадж ал-кулюб» (Светоч сердец) // Средневековая татарская литература: VIII–XVIII вв. Казань: Фэн, 1999. С. 141–147.

Гайнуллин М. Татар әдәбияты. XIX йөз: югары уку йортлары өчен. Казан: Таткнигоиздат, 1957.

Гоцци К. Сказки для театра: пер. с ит. / вступ. ст. Н. Томашевского; коммент. С. Мокульского; ил. Е. Катышева. М.: Правда, 1989.

Дастане җайә (Мәликә китабы) / төз. Р.Мәрданов. Казан: Милли китап, 2017. 148 б. («Татар археографиясе» сериясе; 19 нчы китап).

Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук. М: Вост. лит., 2002.

Иман рисаләсе: Аллаһы Тәгаләнең берлегенә иман килтермәк рәвеше вә һәм игътикад вә гыйбадәт кылуның рәвешләре. Казан: ун-т табыгханәсе, 1893. 60 б.

Исмәгыйлев Н. Гасырларны кичкән сюжет // Казан утлары. 1985. № 9. Б. 182.

Китабе мәликәи данишмәнд һәзар сөали мәшһүр мәга сөали мөтәфәррика. Ташкент: В.М. Ильин типо-лит-се, 1904.

Книга тысячи и одной ночи: в 8-ми томах / пер. с араб. М.А. Салье. Т. 5. М., 1959.

Кыз хикәяте / төз.-авт. Р.Мәрданов. Казан: Милли китап, 2012. 184 б.

Кыйсасел-әнбийаи Рабгузи. Казан: ун-т табыгханәсе, 1881.

Мәликә китабы. Казан: ун-т табыгханәсе, 1883. 16 б.

Наджип Э. Датированная тюркоязычная рукопись XVI в. «Сиражел-колүб» // Труды Двадцать пятого Международного конгресса востоковедов (Москва, 9–16 августа 1960). Т. III: заседания секций X, XI, XIII. М.: Изд-во Вост. лит., 1963. С. 323–329.

Рәхим Г., Газиз Г. Татар әдәбияты тарихы. Феодализм дәвере. Икенче басма. Казан: Татарстан матбугат һәм нәшрият комбинаты, 1925.

Россия дәүләт борынгы актлар архивы (Мәскәү). 181 фонд, 16 тасв., 1468 сак. бер.

Сибгатуллина Ә. Суфичылык серләре (төрки-татар шигъриятендә динисуфичыл символлар, образлар, атамалар). Казан: Матбугат йорты, 1998.

Сиражел-колүб: һәркем дә, ягъни укучы да, тыңлап торучы да аңласын өчен ачык Казан теленә тәрҗемә итеп, бер сүзен арттырмый һәм киметми бастырылды. Әүвәлдә хаталык илә төшеп калган бәгъзе сүзләр дә куелды. Казан: Кәримевләр матбагасы, 1909.

Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 2 т.: XV–XVIII гасырлар / төз. Р. Рахмани. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014.

Татар китабы = Татарская книга: альбом / төз.-авт. Р. Мәрданов, И. Һадиев. – Казан: Татар. китап нәшр., 2013.

Тәсһилел-бәйан фи тәфсирел-Коръән: Казан мөселманнары телендә / тәрҗ. Мөхәммәдсадыйк әл-Иманколый. Әл-җөзъә әүвәл. Казан: Үрнәк, 1911.

ТР ДМ – Татарстан Республикасының дәүләт музее. «ГОМРТ. 19011-2» шифрлы кульъязма, 137б кәгазь.

ТР МК – Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге. «2220т» шифрлы кульъязма, 1а кәгазь.

Турецкая хрестоматия, составленная И. Березиным, профессором турецкого языка в Императорском Санктпетербургском университете. Т. I. Казань: Тип. ун-та, 1857.

Хафизов С. XIX йөз татар прозасы. Уфа, 1979.

Шиһабеддин бине Габделгазиз бине Рәхмәтулла. Каләф берлә Турандук хикайәте: «Әлфе нәһар»дан алынып тәртип ителде. Казан: Кәримевләр матб., 1903. 120 б.

Мәрданов Раиф Фәтхелбәян улы,
филология фәннәре кандидаты,
Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең
редакция-нәшрият бүлеге хезмәткәре, археограф

УДК 821.512.145

Л.Р. Мортазина

ЮГАЛМАС МИРАС
(танылган драматург Хәй Вахитның тууына 100 тулу уңаеннан)

В данной статье представлены некоторые материалы из фонда известного татарского драматурга Хай Вахита, хранящегося в Центре письменного и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства имени Галимджана Ибрагимова АН РТ.

Ключевые слова: Центр письменного и музыкального наследия, Хай Вахит, татарская драматургия, спектакль, наследие, фотодокументы, письменные материалы.

Татар театр сәнгате үсешендә якты, сизелерлек эз калдырган шәхесләрнең берсе – драматург Хәй Вахит. Ул – җиңелчә лирик комедияләре, мәхәббәт, кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне сурәтләүгә багышланган сентименталь характердагы драмалары белән татар театрына яңалык алып килгән, дистә еллар дәвамында тамашачы күңелен яулап торган авторларның берсе. Ул чорда Хәй Вахит исемен белмәгән, «Беренче мәхәббәт» спектаклен карамаган, яисә бу әсәрен укымаган, ишетмәгән татар кешесе, мөгаен, булмагандыр.

Театр дигән серле дөнья 1918 елның 2 декабрендә Казан губернасы Казан өязенең (хәзерге Биектау районы) Мәмдәл авылында дөньяга килгән Габделхәй Каюм улы Вахитовны кечкенәдән үк үзенә тарта, сихерли. Бик иртә ятим калган, туганнары тәрбиясендә үскән егет, авыл мәктәбен тәмамлагач, Казан театр техникумына юл ала. Театр ул, билгеле булганча, сүз сәнгатенә, хәрәкәтләргә генә корылмаган, музыка белән дә юлдаш. Бала чактан җыр, музыка белән кызыксынган Габделхәйнең Казан музыка училищесына, консерваториягә барып керүе дә, беренче чиратта, театр, музыкаль спектакльләр, опералар иҗат итү, аларның серенә төшенергә теләү максатыннан булса кирәк. Гомумән, музыкага, җыр сәнгатенә мәхәббәт, төрле уен коралларында уйнау Вахитовлар гаиләсенә хас сыйфатлар. Хәй Вахитның якын туганы, гомере буе Мәмдәл авылында яшәгән авылдашым һәм күршем Габдрахман абый Вахитов та соңгы көннәренә кадәр кулыннан скрипкасын төшермәде, татар халык көйләрен бик яратып, моңланып, әчке белән тәэсирләнү белән уйный иде. Хәй Вахитның иҗат юлын сайлауда аны үстергән гаиләнең роле, һичшиксез, зур булгандыр.

Бөек Ватан сугышында катнашкан Х. Вахит 1956–1958 елларда Мәскәүдә М. Горький исемендәге әдәбият институты каршындагы Югары әдәби курсларда белемен арттыра. Инде